

O NARODNOJ RELIGIJI

Pre nego što pređemo na konkretne teme iz oblasti koja nas interesuje, neophodno je pre svega odrediti prostor u kojem će se naša razmatranja kretati. Prema tome, prvo poglavlje baviće se određenjem pojma "narodna religija". U ovom delu pokušaćemo da odgovorimo na pitanje na šta se, u stvari, misli kada se kaže "narodna religija" i da ukažemo samo na osnovne pravce u njenom dosadašnjem istraživanju.

Od prvih pokušaja primene naučnog metoda i objavljivanja stručnih publikacija, na oblast koju danas nazivamo narodnom religijom uglavnom se referiralo u segmentirajućim terminima kao na – verovanja, običaje, praznoverice, sujeverje, ili, pak, u pokušajima uspostavljanja sistema, kao na – staru srpsku veru, staru religiju i mitologiju, paganstvo ili prehršćanska verovanja.¹

Nakon perioda koji je obeležen gotovo isključivo prikupljanjem i beleženjem etnografskog materijala, s kraja XIX i

---

¹ Videti još u: L. Radulović, *Pol/rod i religija. Konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*, Beograd, SGC, 2009, 113-130; L. Radulović, Koncepti Dušana Bandića, u: *Antropologija savremenosti*, zbornik radova, ur. Saša Nedeljković, Beograd, SGC, 2007, 102-122.

s početka XX veka javljaju se prvi radovi koji se bave fenomenima iz narodne religije, a da, pri tom, nije reč isključivo o pukom konstatovanju i zapisivanju kakvog verovanja ili ritualne prakse. Ipak, studije iz ove oblasti nastale pre Drugog svetskog rata, iako nastale iz pera tada najznačajnijih domaćih etnologa, retko su prevazilazile nivo deskripcije. Kritike koje su u okviru naučne javnosti upućene autorima – počev od Sime Trojanovića, preko Tihomira Đorđevića do Veselina Čajkanovića, kreću se u sledećim okvirima – nepostojanje ili nerazrađenost referentnog okvira, izostanak ili pogrešna upotreba naučnog metoda, "atomizam", nepridržavanje jedinstvenih kriterijuma klasifikacije, obilje etnoeksplicacija – da pomenemo samo najznačajnije. Naravno, kada se daje ovakav "zbirni" pregled i ocena rezultata nauke treba imati u vidu barem dve stvari – vreme kada su pomenuti tekstovi nastali ali i činjenicu da se pristupi i radovi navedenih autora međusobno razlikuju, te da nisu svi podjednako "loši" ili "dobri". No, pored prethodno navedenih zamerki teorijsko – metodološke prirode, još veći problem je predstavljao opšti pristup istraživanjima i proučavanju narodne religije, ili, još jednostavnije – cilj koji su autori sebi postavljali.

Naime, u gotovo svim radovima o pojavama iz narodne religije iz pomenutog perioda, u kojima se može prepoznati kakav-takav analitički postupak, nailazimo na komparacije različitog kvaliteta kojima je cilj isti – rekonstrukcija "stare" srpske religije, tumačenje pojedinih verovanja ili običaja tako što će se pronaći eventualna sličnost s postojećim religijama, vremenski i prostorno, manje ili više udaljenih naroda, te restauracija i/ili osmišljavanje plejade starih srpskih božan-

stava – što je pojava koja je kasnije okarakterisana kao specifičan srpski "panteonizam".² U istraživanjima narodne religije tražila se potvrda starog slovenskog porekla, etničke bliskosti ili, u ambicioznijim studijama – svojevrsan indo-evropski pedigre.

Istraživačke težnje i ambicije autora iz pomenutog perioda nastavile su i njihove posleratne kolege. Milenko Filipović, Špiro Kulišić ili Slobodan Zečević – da pomenemo samo najistaknutije, možda su se, donekle, rešili izvesnih "školskih" nedostataka pojedinih svojih prethodnika, ali njihov pristup problemu, odnosno ideja o tome šta bi istraživanje religijskih fenomena trebalo da predstavlja nije značajno evoluiralo. Istraživački postupak koji je najčešće nazivan "istorijskim" ili "genetskim" i dalje je dominirao u radovima koji se bave narodnom religijom. I dalje se, uz retke izuzetke, kao konačan cilj uglavnom postavlja pitanje porekla pojedinih elemenata ili celokupne narodne religije, povlače paralele između naizgled sličnih običaja našeg i drevnih naroda, obožavaju "prežici" i rasteruju naslage prašine sa likova slovenskih božanstava ili mitskih i demon-skih bića. Ispostavilo se da su neki potencijalno interesantni i upotrebljivi rezultati proučavanja narodne religije ostali na marginama "velikih" ciljeva i objašnjenja.

Prethodno opisano stanje se u oblasti proučavanja fenomena iz narodne religije u Srbiji održalo sve do procesa

---

² I. Kovačević, *Mit i umetnost*, Beograd, 2006, 39-40. Na žalost, radovi i ideje ovog karaktera ne predstavljaju samo daleku prošlost domaće nauke.

modernizacije domaće nauke i proboja ideja i metoda, pre svega funkcionalne analize i strukturalne antropologije, sedamdesetih godina XX veka – odnosno perioda koji bismo mogli da nazovemo savremenim.³

U savremenim proučavanjima narodne religije, najznačajnija promena desila se upravo na osnovnom, bazičnom polju – na planu strategije proučavanja, percepcije problema i prirode ciljeva koje su autori pred sebe postavljali. Mada i danas postoje slični pokušaji, konstrukt koji bismo kolokvijalno mogli da nazovemo "arheološkom" narodnom religijom, prestao je da bude "mejnstrim" u domaćoj nauci. Potraga za maglovitim prapočecima narodne religije u Srba, rekonstrukcija verovanja i običaja i povlačenje paralela sa drevnim religijskim sistemima prestaje da bude obavezan cilj istraživanja. Uvođenje savremenih metoda označava momenat kada se napušta potraga za korenima i praporeklom, izvođenje neplodnih ili, čak, besmislenih rekonstrukcija, analogija i krugova komparacija i prelazi se na pitanja kako ta religija "radi" i koja je njena uloga i mesto u životima onih koji je praktikuju? Koje su to osnovne logičke i idejne strukture koje stoje u pozadini religijskog i ritualnog ponašanja u našem narodu? Traže se odgovori

---

³ O neuspehu promocije funkcionalizma u Srbiji tokom modernizacijskih procesa u domaćoj antropologiji videti u: I. Kovačević, *Modernizam i strukturalizam. Srpska etnologija/antropologija u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka*, u: *Strukturalna antropologija danas*, zbornik radova, ur. Dragana Antonijević, Beograd, SGC, 2009, 8-31.

na pitanja *zašto* neko nešto radi pod uticajem svojih religijskih uverenja a ne odakle vodi poreklo takvo ponašanje, kojem kultu pripada i da li je prepoznato kod još nekog nama bliskog ili dalekog naroda.

Na ovom mestu potrebno je reći i da je narodna religija sigurno najviše istraživana oblast u domaćoj etnologiji. Daleko najveći broj autora bavio se fenomenima iz narodne religije i, kao prema pravilu, gotovo svi novi teorijski pravci i trendovi koji su dobijali na značaju u našoj naučnoj zajednici, prvu primenu nalazili su na problemima iz narodne religije. Ovo je korpus obrađenih tema iz oblasti kojom se bavimo učinilo prilično bogatim, a svoj doprinos, pored etnologa dali su i poslenici drugih nauka – sociolozi, teolozi, pravnici i lekari, na primer.

U formulisanju koncepta "narodna religija Srba", najznačajniji su rezultati do kojih je došao i koje je zastupao Dušan Bandić. Naime, Bandić je primetio da se narodna religija posmatrana na empirijskoj ravni ispoljava kao skup različitih fenomena. Već samim podvođenjem tih fenomena pod pojam "narodne religije Srba" mi smo ih okarakterisali barem po tri osnove – konstatovali smo da su "narodni", da su "srpski" i da predstavljaju zaokružen religijski sistem. Kako Bandić konstatuje, da bismo odredili pojam "narodna religija Srba" potrebno je dokazati

1. na koji način je ona "narodna"
2. da li se i kako može okarakterisati kao "srpska" i
3. da li se i u kojem smislu može identifikovati kao religija

Do određenja ove religije kao "narodne" Bandić je došao posrednim putem. Naime, narodna religija predstavlja jedan segment opštijeg pojma narodna kultura – kao što su to i narodna medicina, narodna arhitektura ili narodna umetnost, na primer. U tom, smislu, narodna kultura predstavlja *definijens* za pojam narodna religija. Ukoliko želimo da odredimo narodnu religiju, moramo najpre da odredimo šta je to narodna kultura.

U određenju narodne kulture Bandić se oslonio na takozvanu "teoriju o dve kulture" koja ima više protagonista, od kojih su među poznatijima Robert Redfield i Antonio Gramsci. Prema ovoj teoriji, složene ljudske konglomeracije kao što su to narodi, nikada nisu socijalno niti kulturno homogene, već se u njima javlja ceo spektar međusobno prožimajućih ali različitih kultura. Ipak, teorijski se uvek mogu identifikovati dva temeljna modela ili obrasca kulture ili – dve kulture. Ovim modelima se daju različiti nazivi, kao što su "velika" i "mala", "učena" i "tradicionalna", "vodeća" i "podređena" ili "elitna" i "narodna". Za nas će najinteresantnija biti podela na obrasce elitne i narodne kulture. Elitna kultura, kako joj i ime govori, predstavlja kulturu društvenih i duhovnih elita, odnosno vodećih slojeva društva, dok narodna kultura predstavlja kulturu narodnih masa – odnosno, najširih slojeva društva. Na ovaj način odredili smo i društvene okvire narodne religije. Ukoliko je narodna kultura – kultura narodnih masa, onda je i narodna religija, religija najširih narodnih slojeva. No, Bandić primećuje da je do novijeg vremena najveći deo populacije, to jest, narodne mase, predstavljalo seo-

sko stanovništvo. U tom smislu, narodna religija predstavlja pre svega religiju seoskog stanovništva, ona je nastala i razvijala se u seoskoj sredini, u okvirima seljačkog društva.

Što se istorijskog okvira tiče, Bandić smatra da narodna religija ima veoma duboke korene, koji verovatno sežu i do slovenske prapostojbine, ali da je njen paganski izgled odavno izbledeo. Naime, Srbi su nedugo po dolasku na Balkan bili izloženi procesu hristijanizacije a potom su formirali i sopstvenu, autokefalnu crkvu. S primanjem hrišćanstva počela je da se rađa jedna nova religija. Viševekovni uticaj hrišćanske crkve doveo je do postepene promene mnogih religijskih nazora. Međutim, proces hristijanizacije nije se odvijao glatko. Hrišćanstvo su najpre primili vladajući slojevi društva, dok se ono probijalo u narodne mase sporo i mukotrпно, a pojedini autori, kao što je Miodrag Popović, smatraju da hristijanizacija u Srbiji nikada nije u potpunosti sprovedena. Kao što Bandić navodi, Srbi su prihvatili hrišćanstvo ali su ga često shvatali na nehrišćanski način. Na primer, narod je prihvatio koncept hrišćanskog Boga, ali je njega često doživljavao kao kakvo pagansko božanstvo, od sveštenika su očekivali da preuzme ulogu seoskog vrača i gajili su ambivalentan odnos prema njemu, prihvatili su crkvene praznike ali su ih proslavljali praktikujući magijske rituale i prinoseći žrtve.

Bandić zaključuje da se narodna religija, kakvom je znamo, formirala na Balkanskom poluostrvu, na razmeđu dve različite ideologije, odnosno, religijske tradicije – paganske i hrišćanske. Upravo je ta dvostruka provenijencija

narodne religije bila ali i dalje predstavlja njeno osnovno i najznačajnije obeležje.

Prilikom razmatranja ideje o specifičnosti ovakve narodne religije, odnosno mere u kojoj se ona može smatrati srpskom, Bandić polazi od pitanja da li se verovanja srpskih seljaka značajno razlikuju od verovanja pripadnika ostalih južnoslovenskih naroda? Odavno je već uočeno da se na teritoriji koju naseljavaju Južni Sloveni kulturne granice ne poklapaju sa etničkim. U tom smislu, značajnije razlike u religijskim predstavama kod pripadnika različitih južnoslovenskih naroda (ali ne i samo njih) mogu se primetiti u onim segmentima u kojima su različite "oficijelne" religije, to jest, rimokatoličanstvo, islam i pravoslavlje izvršile snažnije uticaje na ovim prostorima. U sferama u kojima one nisu imale značajan uticaj, razlike između verovanja i prakse, na primer Srba i Hrvata ili muslimanskog stanovništva veoma je teško uočiti. Kada se radi o različitim narodima koji su pod jurisdikcijom Pravoslavne crkve, na primer Srba i Bugara, precizne granice se ne mogu uspostaviti, odnosno razlike gotovo da i ne postoje. Kako Bandić primećuje, fenomeni koji se bar uslovno mogu tretirati kao "srpski", kao što su krsna slava ili Svetosavski kult, su izuzetno retki, te ovde ne postoje uslovi da se govori o specifično srpskoj religiji. Zato Bandić smatra da je bitno obratiti pažnju na terminologiju – ne možemo da govorimo o srpskoj narodnoj religiji, već samo o narodnoj religiji Srba.

I na kraju, potrebno je dati odgovor na pitanje da li na narodnu religiju možemo da gledamo kao na specifičan, zaokružen religijski sistem ili se radi samo o brojnim raz-

ličitim, manje-više povezanim religijskim tradicijama? Već je uočeno da i u različitim oblastima na samom prostoru koji naseljavaju Srbi postoje značajne razlike u religijskim predstavama. Filipović je istakao da se verovanje u vile u Banatu razlikuje od verovanja u vile u Bosni, ili da se u pojedinim oblastima smenjuju konj i vuk u ulogama htonske i kultne životinje. Isto tako, kada su demoni sudbine u pitanju, u istočnoj Srbiji preovlađuje verovanje sudenice – tri devojke ili starije žene koje u prve tri noći određuju budućnost i sudbinu novorođenčeta. U zapadnim oblastima, javlja se verovanje u Usud – mitsko biće koje svaki dan živi drugačije – srećno ili tužno, bogato ili siromašno, pa se veruje da će novorođenče proživeti život onako kako je Usud živeo na dan njegovog rođenja. Takođe, različita demonska bića kao što su vampir ili privide-nja, na primer, imaju različite nazive ali i zamišljene uloge na istoku i zapadu Srbije. Razlike nisu beznačajne pa pitanje o postojanju jedinstvene religije dobija na značaju.

Bandić pristupa ovom problemu povlačeći paralelu s razlikama u hrišćanstvu. Svima su nam poznate razlike između pravoslavlja i rimokatoličanstva, pa ukoliko bi se na njih stavio akcenat onda bismo mogli da tvrdimo da, u stvari, oni predstavljaju dve različite religije. Međutim, ukoliko obratimo pažnju na njihove osnovne dogme, moraćemo da priznamo da govorimo o dve verzije jedne hrišćanske vere. Isto tako, nakon višedecenijskog sakupljanja etnografskog materijala i istraživanja narodne religije, korpus verovanja i ritualnih ponašanja koji nam je na raspolaganju za nove, različite interpretacije, jasno svedoči o svojoj raznolikosti i

bogatstvu religijske tradicije našeg naroda. O tome svedoče i pomenute, ponekad značajne, regionalne razlike u konceptualizacijama izvesnih pojava, a odavno se odomaćila i izreka da svako selo ima svoj običaj. Na prvi pogled, može nam se učiniti bližim zaključak da u takvim uslovima ne možemo govoriti o jedinstvenom sistemu, već pre o skupu raznorodnih fenomena. Međutim, kako zaključuje Bandić, različita lokalna shvatanja često su utemeljena na istim "dogmama". Ispod svih prividnih različitosti krije se ujednačen i organizovan pogled na svet, istovetni mitski modeli, odnosno – jedinstvena logička struktura. Vile se možda razlikuju od regiona do regiona na teritoriji koju naseljavaju Srbi, ali i vile u Bosni i vile u Banatu predstavljaju personifikaciju i oduhovljenje prirodnih sila. U demonskim likovima životinja, radilo se o konju ili vuku, personifikovane su i oduhovljene prirodne vrste, kako smatra Bandić.

U sumiranju rezultata, Bandić ističe sledeće zaključke:

1. narodna religija Srba se može tretirati kao narodna, ali ne i opštenarodna
2. narodna religija se može okarakterisati kao srpska, ali ne i kao specifično srpska
3. ona se može identifikovati kao religija ali ne na empirijskom već na jednom transempirijskom nivou.